

Radbouds officie voor Sint Maarten

O felix locus, laudabilis civitas

Iedere periode en elke christelijke gemeenschap geeft opnieuw vorm aan de verering van patroonheiligen. Dit geldt ook voor de middeleeuwen, de tijd waarin het fenomeen heiligenverering een hoge vlucht nam. Als we de continue middeleeuwse overlevering van aloude tradities van nabij bekijken, dan ontdekken we hierin een verrassende variatie.

Enkele jaren geleden hebben musicologen Catherine Saucier en Yossi Maurey laten zien hoe de muzikale expressie van heiligenculten inzicht geeft in de betekenis van deze verering voor de lokale gemeenschap rond een specifieke heilige. Yossi Maurey onderzocht de Sint Maartenscultus in middeleeuws Tours, terwijl Catherine Saucier zich concentreerde op de heiligen van stad en bisdom Luik in de late middeleeuwen.¹ Voor beide auteurs staat de relatie tussen patroonheilige, stad en burger centraal. Ditzelfde drievoudig koord is de leidraad van deze bijdrage. De band tussen Sint Maarten en de stedelijke gemeenschap van middeleeuws Utrecht komt op bijzondere wijze naar voren in het werk van bisschop Radboud (899/900-917).

Bisschop Radboud

We kennen Radboud als bisschop van Utrecht en als auteur en componist van een klein literair en muzikaal oeuvre waarin de figuur van Sint Maarten een centrale rol speelt.² Radboud werd opgeleid aan de laat-Karolingische hofschool van Karel de Kale en is gedurende de decennia volgend op de dood van Karel in 877 te vinden in het gezelschap van een zekere abt Hugo. Of dit impliceert dat Radboud in de kanunnikengemeenschap van Sint Maarten in Tours verbleef, waaraan Hugo als provoost verbonden was, is niet met zekerheid te zeggen.³ Radbouds voetstappen in het spoor van Sint Maarten worden pas goed zichtbaar vanaf het moment dat hij bisschop van Utrecht werd. In deze functie schreef hij zijn *Wonderboek over de heilige Martinus* en een officie voor de feestdag van Sint Maartens translatie op 4 juli.⁴ Dit feest werd sinds de vijfde

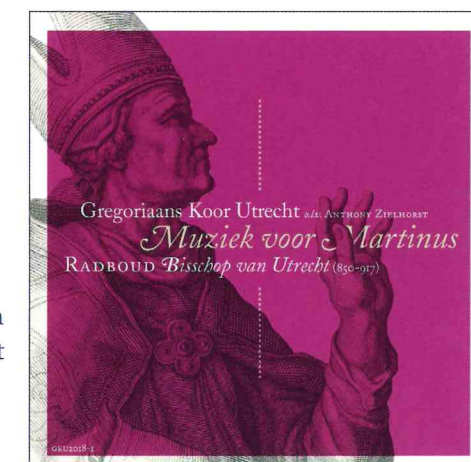
eeuw in Tours gevierd, maar werd in Utrecht hoogstwaarschijnlijk pas door Radboud aan de heiligenkalender toegevoegd.⁵ Het *Wonderboek* beschrijft hoe de inwoners van Tours in 903 werden beschermd tegen een aanval van de Noormannen door hun beroep op de relieken van Sint Maarten.

De angst die de inwoners van Tours ervoeren tijdens deze belegering moet voor Radboud herkenbaar zijn geweest. Zijn eigen stad Utrecht was sinds het midden van de negende eeuw herhaaldelijk door Noormannen belaagd, zodat hij zelf nooit in Utrecht heeft kunnen wonen – hij nam net als zijn voorgangers zijn toevlucht tot de stad Deventer.⁶ Toch was hij verknocht aan Utrecht, zoals zijn *Vita* beschrijft, en de patroonheilige van deze stad lag hem na aan het hart.⁷

Gemma

In het *Wonderboek* staan de relieken van Sint Maarten centraal, door Radboud stevast aangeduid met het woord *gemma*: parel, kostbaar gesteente. In concrete taal vertelt hij hoe de kanunniken van Tours, onder de dreiging van de Noormannen, de relieken uit hun rustplaats halen en naar de stadsmuren dragen. Onder het gebed van de burgers van Tours – mannen en vrouwen – tonen de geestelijken de kostbare relieken. Geconfronteerd met deze wonderbaarlijke objecten en met het vertrouwen van de stedelingen op hun patroonheilige kiezen de belegeraars het hazenpad.

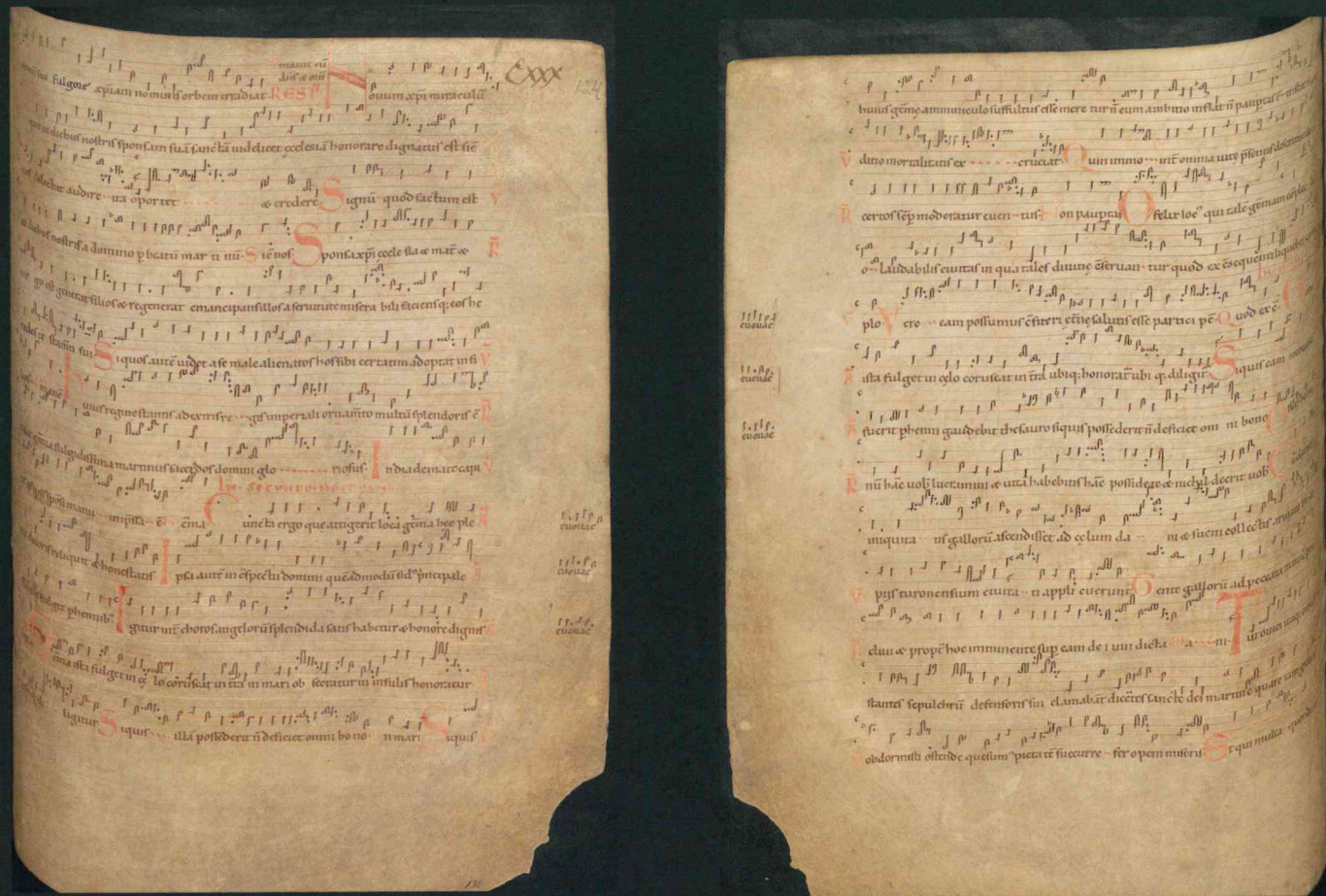
Terwijl Radboud zich in zijn *Wonderboek* concentreert op de recente belegering van Tours brengt hij deze gebeurtenissen, vooral de triomf van de relieken van Sint Maarten, dicht bij zijn eigen kudde door het officie dat hij voor 4 juli componeert. Ook hierin spelen de relieken



Els Rose is hoogleraar laat en middeleeuws Latijn aan de Universiteit Utrecht. Dit artikel is een bewerking van haar bijdrage over de samenhang tussen heilige, stad en burgers in de vroege middeleeuwen. Een Engelse samenvatting van de lezing vergezelt de cd-opname door het Gregoriaans Koor Utrecht (juli 2018) op www.gregoriaanskoorutrecht.nl.

Van 21-23 september 2018 vond in Utrecht het jaarlijkse congres van het Centre Culturel Européen Saint Martin de Tours plaats, een Europees netwerk van steden onder het Sint Maartenspatrocinium. Vanuit de Universiteit Utrecht werden lezingen verzorgd over oude en nieuwe muziekcultuur geïnspireerd door de figuur van Sint Maarten.

Bisschop Radboud, gewelfschildering in de Broerkerk te Zwolle, eerste kwart zestiende eeuw.



Antifonarium Mariakerk, UBU Hs. 406, ff. 134r en 134v.

Sponsa Christi

Resp. Sponsa Christi ecclesia et mater et virgo est; generat filios et regenerat, emancipans illos a servitute miserabili faciensque eos heredes testamenti sui.

Vers. Si quos autem videt a se male alienatos, hos sibi certatim adoptat in filios,

R. emancipans illos ...

De bruid van Christus is moeder en maagd tegelijk. Zij brengt kinderen voort en doet hen opnieuw geboren worden, want zij bevrijdt hen van de ellendige slavenstaat en maakt hen erfgenamen van Christus' testament. Als zij mensen ziet die op een kwalijke manier van haar vervreemd zijn, dan adopteert zij hen onmiddellijk als haar kinderen, ... want zij bevrijdt

O felix locus

Resp. O felix locus, qui talem gemmam complectitur! O laudabilis civitas in qua tales divitie conservantur! Quod ex consequenti liquebit exemplo.

Vers. Vere eam possumus confiteri eterne salutis esse participem.

R. Quod ex consequenti...

O gelukkige plaats, die zo'n schone parel omvat! O lofwaardige stad waarin zulke rijkdommen bewaard worden! En dit zal uit het volgende wonderverhaal duidelijk worden. Waarlijk, wij kunnen belijden dat deze stad deel heeft aan het eeuwige heil. En dit zal uit het volgende...

Radbouds officie voor Sint Maarten

een centrale rol. Deze keuze van Radboud is des te opmerkelijker wanneer we ons realiseren dat het niet zeker is dat Utrecht in Radbouds tijd al relieken van Sint Maarten bezat. Het oudste document waarin een dergelijke reliekschat genoemd wordt dateert uit de twaalfde eeuw.⁸ Wellicht liet Radboud zich leiden door de oud-christelijke gedachte dat de liturgische verering van een heilige het gebrek aan fysieke overblijfselen kon compenseren, of zelfs in essentie overtrof.⁹ In deze optiek maakt de gelukzaligheid waaraan de gestorven heilige deelheeft zich meester van de stad waar verering plaatsvindt in relieken of woord en muziek.¹⁰ Dit komt tot uitdrukking in het zesde responsorie, gezongen in de tweede nocturne: 'Gelukkig de plaats die zo'n kostbaar juweel omvat! Lofwaardig is de stad waarin dergelijke rijkdommen worden bewaard (zie kader).'¹¹

Spiegel

Als de heilige staat van de vereerde patroon afstraalt of zelfs overgedragen wordt op de stad waarin hij wordt vereerd, wat betekent dit dan voor de inwoners van die stad? Ook dit wordt duidelijk uit Radbouds gezangen. Hij legt in deze teksten niet alleen de nadruk op de aanwezigheid van de heilige in relieken en verering, maar houdt de stedelingen ook een spiegel voor waarin duidelijk wordt wat er van burgers van een Sint Maartensstad verwacht wordt. Twee gezangen dienen hier als voorbeeld, in de eerste plaats responsorie 2 (*Sponsa Christi*) uit de eerste nocturne (zie kader).

Dit gezang geeft Radbouds reactie weer op het 'Wonder van Sint Maarten' dat de Noormannen ontwapende. Radboud plaatst de relevantie van de relieken in een bredere theologische en ecclesiologische interpretatie. Opmerkelijk is dat Radboud niet kiest voor een militaire beeldspraak om de kracht van de relieken tegen de gewapende aanval en het geloof van de burgers in hun patroonheilige weer te geven, al is dergelijke beeldspraak gemakkelijk te vinden in de brieven van de apostel Paulus, waaruit Radboud voor zijn gezangen put (bijv. Efeziërs 6, 11-17: de wapenrusting van het geloof). In plaats daarvan kiest Radboud een civiele beeldspraak, even-



eens afkomstig uit de geschriften van Paulus, waarin hij bevrijding stelt tegenover slavernij. Terwijl Radboud zelf in zijn *Vita* wordt geportretteerd als een *miles Christi* (opnieuw een verwijzing naar de soldaat Martinus),¹² richt Radboud zich niet op de militaire aanval of op de verslagen vijand, maar op de bevrijde stad en de stedelijke gemeenschap rond de heilige. Het gezang roept de beelden op van christenen als geadopteerde kinderen van God, waardoor zij delen in het kindschap van Christus en in de erfenis van eeuwig heil. Deze bijbelse (Paulinische) beeldspraak is geworteld in het civiele discours van het Romeinse Rijk, waarin een burger bij gebrek aan natuurlijke erfgenamen een zoon kon adopteren om de erfenis veilig te stellen. Slaven daarentegen, volledig uitgesloten van burgerschapsrechten, konden erven noch een erfenis nalaten.¹³ Toepassing van deze beeldspraak op de vereerders van Sint Maarten geeft aan hoe de 'burgers van Sint Maarten' deelhebben in de goddelijke erfenis.

Martinus deel zijn mantel. *Sacramentarium* van Fulda (ca. 975). Bamberg Staatsbibliothek, Cod. Msc.Lit.1, f. 170.

Het tweede voorbeeld (*Si quis huius gemmae*, zie kader hiernaast) is het vijfde responsorie, uit de tweede nocturne. Hier stelt Radboud de wederkerigheid aan de orde die centraal staat in de christelijke heiligenverering.¹⁴ Van deelgenoten in de eeuwige erfenis die door de heilige wordt beschermd, wordt verwacht dat zij in antwoord op deze bescherming de heilige trachten na te volgen in zijn voorbeeldig leven. Ook hier kiest Radboud voor civiele waarden die deze navolging concreet maken.

Voordat een volgeling van Sint Maarten zijn of haar sterfelijkheid onder ogen kan zien, zal hij of zij, geholpen door de heilige, de verleidingen van het aardse leven het hoofd bieden, in het bijzonder wereldse ambitie en materiële bezittingen. De deugden waartoe Radboud oproept zijn, opnieuw, civiele deugden. Ook *ambitio* is een begrip geworteld in de civiele cultuur van het Romeinse Rijk, waar burgers die openbare functies ambieerden rondgingen (*ambire*) om stemmen te werven. In christelijke context kreeg het woord al vroeg een negatieve bijklank van wereldse praalzucht.

De notie van armoede (*paupertas*) roept het bekendste beeld op van de heilige Martinus, de soldaat die zijn mantel deelde met de naakte arme. De *Vita van Sint Maarten*, geschreven door Sulpicius Severus, plaatst de arme bedelaar in de stadspoort van Amiens.¹⁶ Op deze betekenisvolle drempel tussen binnen en buiten, tussen erbijhoren en uitgesloten worden, wordt armoede de meest afschrikwekkende situatie die men zich kan voorstellen. De arme is, in de laatantieke context van Sulpicius' *Vita Martini*, het tegendeel van de burger, de outcast die buiten de privileges van het civiele bestaan valt.¹⁷ Radboud neemt met zijn gezang *Si quis huius gemmae* het angstaanjagende vooruitzicht van armoede weg door de scheidslijn tussen burger en niet-burger uit te wissen, in een liturgische nabootsing (*mimesis*) van het beroemde voorbeeld van Sint Maartens manteldeling. Armoede, die scheiding aanbrengt tussen burgers en hen die deze status ontberen, wordt hier omgevormd tot een civiele waarde, een zoeken naar rijkdom niet in aardse bezittingen die verdeeldheid zaaien, maar in de verering van de heilige die verbindt. **G**

Si quis huius gemmae

Resp. Si quis huius gemmae amminiculo suffultus esse meretur, non eum ambitio inflat, non paupertas contristat, non conditio mortalitatis excruciat.

Vers Quin immo inter omnia vitae presentis discrimina incertos semper moderatur eventus;

*R. non paupertas contristat...*¹⁵

Als mensen het verdienen om door de hulp van deze kostbare parel gesteund te worden, zal ambitie hen niet langer opblazen, armoede zal hen niet bedroeven, angst voor de dood zal hen niet langer kwellen.

Temidden van alle gevaren van dit sterfelijke leven leidt zij (*gemma*) het onzekere lot.

Armoede zal hen niet bedroeven...

Noten

- ¹⁾ C. Saucier, *A Paradise of Priests. Singing the Civic and Episcopal Hagiography of Medieval Liège*. Rochester 2014; Y. Maurey, *Medieval Music, Legend, and the Cult of St. Martin: The Local Foundation of a Universal Saint*. Cambridge 2014.
- ²⁾ Het leven van Radboud is beschreven in de tiende-eeuwse *Vita Radbodi*: P. Nissen en V. Hunink, *Vita Radbodi. Het leven van Radboud*. Nijmegen 2004.
- ³⁾ Albrecht Diem verkent de mogelijkheid dat Radboud bij Hugo aan het hof van Carloman verbleef, de kleinzoon van Karel de Kale, van wie Hugo de tutor was. A. Diem, 'Radboud was behalve bisschop ook nog eens een groot geleerde...', in *Ex Tempore. Verleden Tijdschrift Nijmegen* 23 (2003) 83-97.
- ⁴⁾ De tekst van het Wonderboek is te vinden in *Libellus de miraculo sancti Martini*, ed. O. Holder-Egger, *Monumenta Germaniae historica, Scriptorum* XV.2, p. 1239-1244; de teksten van het officie in P. von Winterfeld, *Radbodi carmina*, in *Monumenta Germaniae historica, Poetae aevi Carolini* IV.1, 161-162. Een transcriptie van de muziek van het officie is gemaakt op basis van HS Utrecht UB 406 door Ike de Loos en overgenomen door Fabian Lochner, 'Un évêque musicien au Xe siècle: Radbod d'Utrecht', in *Tijdschrift van de Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis* 38 (1988) 3-35.
- ⁵⁾ Maurey, *Medieval Music*, 102.
- ⁶⁾ K. van Vliet, *In kringen van kanunniken. Munsters en kapittels in het bisdom Utrecht 695-1227*. Zutphen 2002, 137.
- ⁷⁾ *Vita Radbodi*, c. 5, Nissen en Hunink, *Vita Radbodi*, 40. Radbouds liefde voor Sint Maarten wordt beschreven in de *Vita Radbodi*, c. 6 en 12: Nissen en Hunink, *Vita Radbodi*, p. 44 en 54. Daarnaast zijn er impliciete verwijzingen naar de *Vita Martini* door Sulpicius Severus, zoals het feit dat Radboud zijn eigen dood lang van te voren voorvoelde, dat hij stierf tijdens een 'dienstreis' buiten zijn eigen stad, en dat zijn dode lichaam onder psalmgezang werd teruggebracht naar Deventer.
- ⁸⁾ A.C. de Kruijf, *Miraculeus bewaard. Middeleeuwse Utrechtse relieken op reis: de schat van de Oud-Katholieke Gertrudiskathedraal*. Zutphen 2011, 49; ik dank dr. de Kruijf voor haar mondelinge toelichting.
- ⁹⁾ Saucier, *Paradise of Priests*, 7, 125, 130.
- ¹⁰⁾ Saucier, *Paradise of Priests*, 3, 12, 24-26.
- ¹¹⁾ *O felix locus ille, qui talem gemmam complectitur! O laudabilis civitas, in qua tales divitiae conservantur*. Lochner, *Un évêque musicien*, 32 (tekst en notatie).
- ¹²⁾ *Vita Radbodi*, c. 3, Nissen en Hunink, 38.
- ¹³⁾ A. Lewis, 'Slavery, Family and Status', in D. Johnston, *The Cambridge Companion to Roman Law*. Cambridge 2015, 151-174.
- ¹⁴⁾ P. Brown, *The Cult of the Saints*. Chicago 1981.
- ¹⁵⁾ Lochner, *Un évêque musicien*, 32 (tekst en notatie).
- ¹⁶⁾ Sulpicius Severus, *Vita sancti Martini* 3.1, vert. P. Nissen en E. Rose, *Het leven van de heilige Martinus*. Kampen 1997, 30.
- ¹⁷⁾ P. Brown, *Power and Persuasion in Late Antiquity: Towards a Christian Empire*. Madison, WI 1992, 91.